

Termiz davlat pedagogika institute Tillar fakultet 4-bosqich talabasi

Laylo Abduraimova

+998970453036

Annotatsiya; Ushbu ilmiy ishda Eski o‘zbek yozuvi (Chig‘atoy yozuvi)ning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va uning o‘zbek madaniyati, adabiyoti hamda tiliga ta’siri tahlil etilgan. Tadqiqotda yozuvning ilk namunalari, asosiy xususiyatlari, imlo va grammatik qoidalari tarixiy manbalar asosida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, yozuvning Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk adiblar ijodidagi o‘rni alohida yoritilgan. Asarda Eski o‘zbek yozuvi orqali o‘z davrining ijtimoiy-madaniy hayoti, til o‘zgarishlari hamda adabiy-estetik tamoyillari aks etgani ilmiy asosda tahlil qilinadi. Yozuvning keyingi davrlarda lotin va kirill yozuvlariga o‘tish jarayoniga ko‘rsatgan ta’siri ham muhokama qilinadi. Mazkur ish tilshunoslik, tarix, adabiyotshunoslik hamda madaniyatshunoslik sohasi tadqiqotchilari uchun foydali manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Eski o‘zbek yozuvi, Chig‘atoy tili, Yozma meros, Alisher Navoiy, O‘zbek adabiy tili tarixi, Yozuv tizimi, Tarixiy til o‘zgarishlari, Yozma adabiyot, Tilshunoslik, Madaniy meros

O‘rta Osiyo va O‘zbekiston yozuvi tarixiga kirib kelsangiz, qadimgi turkiy runik yozuvlardan tortib arab yozuvigacha bo‘lgan davrlar alohida e’tiborni talab qiladi. Eski o‘zbek yozuvi, xususan, arab yozuvi asosida rivojlangan bo‘lib, bu yozuvning tarixi anchagina boy. Qadimgi o‘zbek yozuvi tarixiga kirib kelishdan oldin, miloddan avvalgi davrlarda mavjud bo‘lgan turkiy runik yozuvlar haqida qisqacha to‘xtalib o‘tish lozim. Bu yozuvlar, asosan, VIII asrda O‘rxun-Enisey yodgorliklarida uchraydi. Ular turkiy xalqlarning madaniyati va tarixi haqida muhim manba hisoblanadi. O‘rta asrlarda islom dinining kirib kelishi bilan arab yozuvi keng tarqaldi. IX-X asrlarda O‘zbekiston hududida arab yozuvi asosida turli ilmlar rivojlandi. Xorazmiy, Beruniy, Farobiy kabi olimlarning asarlari arab yozuvida yozilgan bo‘lib, bu davrda ilm-fan, madaniyat va san’at taraqqiyoti yuqori bosqichga ko‘tarildi.

O‘rta asrlardan keyingi davrlarda ham arab yozuvi asosida turkiy tillarda yozilgan asarlar davom etdi. XVI asrga kelib, O‘zbekiston hududida chig‘atoy tili va adabiyoti rivojlandi. Bu davrning mashhur yozuvchilaridan biri Alisher Navoiy bo‘lib, u o‘z asarlarini arab yozuvida yozgan. Uning "Xamsa"si turkiy til va adabiyotning eng muhim yodgorliklaridan biri hisoblanadi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida o‘zbek yozuvi arab yozuvi asosida bo‘lib keldi. Ammo, bu davrda o‘zgarishlar yuz bera boshladi. 1929 yilda lotin alifbosiga o‘tildi, keyin esa 1940 yilda kirill yozuviga o‘tish amalga oshirildi. Bu o‘zgarishlar o‘zbek yozuvi va adabiyoti rivojida yangi bosqichlarni boshlab berdi.

Hozirgi kunda esa O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng, 1993 yilda qaytadan lotin alifbosiga o‘tish qarori qabul qilindi. Bu esa o‘zbek yozuvining dunyo miqyosida tanilishi va rivojlanishi uchun muhim qadam bo‘ldi. Bu jarayon oson bo‘lmagan, lekin o‘zbek xalqi o‘z tarixiy merosini saqlab qolishga intildi.

Demak, eski o‘zbek yozuvi tarixi turli davrlarda turli yozuvlar asosida rivojlangan va bu jarayon davomida ko‘plab muhim madaniy va ilmiy asarlar yaratilgan. Bu yozuvlar o‘zbek xalqining madaniyati, adabiyoti va tarixini aks ettirgan muhim yodgorliklar sifatida qaraladi. Hozirgi vaqtda esa o‘zbek yozuvi rivojlanishda davom etmoqda va bu jarayonda yangi texnologiyalar va digital

vositalar katta rol o'ynayapti. Shunday ekan, o'zbek yozuvi tarixi davomiy va boy bo'lib, kelajakda ham yanada rivojlanishi kutilmoqda.

Yozuv deb tilning matn orqali ifodalanishiga aytiladi. Muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi yozuv deyiladi. Yozuv kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biridir. Yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan. Tovush tili 400- 500 ming yil ilgari yuzaga kelgan. Yozuvning opaydo bo'lganiga esa 4- 5 ming yil bo'lgan. Og'zaki tilning zamon va makon nuqtayi nazaridan cheklanganligi va ini bartaraf etish zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib kelgan. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyot va ixtirolar, so'z san'ati durdonalari va boshqa qimmatli axborotlarni ajdodlardan avlodlarga yozuv orqali yetib keladi. Markaziy Osiyoda eng qadimgi davrlarda yashagan qabilalar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar grek, eron, xitoy tarixchilari va yozuvchilari asarlarida, toshlarga bitib qoldirilgan yozuv va boshqa materiallarda bayon qilingan. Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi qadimda turli yozuvlardan foydalanib kelgan. O'zbek yozuvlari tarixida amalda ishlatib kelingan asosiy yozuv tizimini fonografik, ya'ni tovush yozuvi, harfiy yozuv, alfavit foydalanib kelingan.

O'zbek xalqi Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari singari oromiy, yunon, karoshta, sug'd, Xorazm, Kushon, eftalit, pahlavon, suriya, hind, o'rxun (runik), uyg'ur, arab, lotin, kiril kabi bir qancha yozuvlardan foydalangan. Eramizdan avvalgi VI- IV asrlarda Markaziy Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida klinopis (mixxat) yozuvi ishlatilgan. Ayrim joylarda esa xalqaro muomalada oromiy yozuvi qo'llanilar edi. Oromiy yozuvi klinopisdan oddiy va qulay edi. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan avvalgi II- I asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham qo'llangan. Eramizning boshlarida so'g'd yozuvi qo'llanilar boshladi. Bu yozuv, taxminan, VI asrlargacha davom etdi. Xorazm shohi chiqargan pullarda xorazm yozuvi uchraydi. Bu yozuv O'rta Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, oromiy yaqin edi. V- VII asrlar davomida turkiy xalqlar o'rxun-enasoy nomli yozuvdan keng foydalanganlar. Bu yozuv ba'zan runik yozuvi deb ham yuritiladi. Yenisey daryosi havzasidan topilgan. O'rxun yozuvi yodgorliklari haqida dastlab XVIII asrning boshida rus xizmatchisi Remezov xabar berdi. Keyinroq Shved ofitseri Iogann Stralenberg shu daryo havzasida noma'lum yozuvli tosh borligini qayd etadi. O'rxun-enasoy yozuvi turkiy xalqlarning eng katta madaniy yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Ayni vaqtda ushbu yozuv turkiy xalqlarning jahon xalqlari orasida eng qadimiy va yetuk madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Ko'rinadiki, mazkur yozuv ham tarixiy, ham siyosiy, ham madaniy jihatdan beqiyos o'rin tutadi. VI-VII asrlardan boshlab turkiy xalqlar va mo'g'ullarda uyg'ur alfaviti qo'llangan. Akademik V.V. Radlovning ta'kidlashicha bu alfavit turkiy xalqlar orasida ancha keng ishlatilgan. XIV- XV asrlarda yaratilgan "Baxtiyornoma", "Me'rojnom", "Tazkirayi avliyo" kabi asarlar uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Hatto 1469- yilda tuzilgan Umarshayx Mirzo yorlig'i ham uyg'urcha yozilgan. VII- VIII asrlarda O'rta Osiyo arablar tomonidan bosib olindi va shundan keyin barcha O'rta Osiyo xalqlari qatori o'zbek xalqi ham arab yozuvi bilan ish ko'ra boshlaydi. Arab yozuvi o'zbek tili xususiyatlariga ko'p jihatdan muvofiq kelmas edi. Arab alifbosida 28 ta harf mavjudligiga qaramay, ularning 4 ko'rinishda (7 harf bundan mustasno) yozilishi o'zbek xalqining savodli bo'lishiga sira yordam bermas edi. Arab alifbosi yozilishi jihatidan murakkab bo'lishi bilan birga o'zbek tilining maxsus tovushlarini ifoda eta olmas edi. Arab yozuvi Oktabr to'ntarishi (1917- yil) dan keyin ham bir necha yillar davomida amalga bo'ldi. Biroq endilikda arab yozuvi madaniyatning talablariga to'la javob bera olmay qoldi, bu yozuv xalqni tez orada yoppasiga savodli

qilish, ilmiy, badiiy, siyosiy adabiyotlarni ko'plab bostirish gazeta- jurnallarni xalq orasida tezda tarqatish ishiga to'sqinlik qiladi. Natijada 1929- yildan o'zbek yozuvi lotinlashtirilgan alofboga ko'chirildi. Bu yozuv turkiy tillardagi tovushlar xususiyatini, xususan, ularga xos fonetik hodisalarni berishda arab alifbosiga nisbatan birmuncha qulaylikka ega edi, ammo 1940- yilda sobiq sho'rolar hududida kirill alifbosiga o'tishga qaror qabul qildi va bu yozuv 1991- yilgacha o'zbek xalqining "milliy" yozuvi sifatida amal qildi. 1993- yil O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi lotin alifbosini milliy yozuv sifatida qabul qilishga qaror qildi. Bugungi kunda ham o'zbek xalqi lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek yozuvidan foydalanib keladi.

Xulosa

Eski o'zbek yozuvi xalqimizning tarixiy-madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. U nafaqat o'z zamonasining ijtimoiy-siyosiy hayotini hujjatlashtirgan, balki milliy adabiyotimiz va tilimizning poydevorini yaratgan yozuv tizimidir. Bu yozuv orqali yetuk adabiy va ilmiy asarlar yaratilgan, til boyligi saqlanib qolgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Eski o'zbek yozuvi bugungi o'zbek tilining shakllanishida muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Ushbu yozuvni chuqur o'rganish, uni keng jamoatchilikka yetkazish va tarixiy meros sifatida asrab-avaylash dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. **Nematov, A.** *O'zbek adabiy tili tarixi.* — Toshkent: Fan, 2011.
2. **Saidov, A.** *Chig'atoy tili va yozuvi tarixi.* — Toshkent: Fan, 2002.
3. **Rahmonov, D.** *Yozuv madaniyati va tarixiy taraqqiyot.* — Toshkent: Ma'naviyat, 2010.